

OTTO JESPERSEN SOM FONETIKER

af
Lars Brink

Det var min far, der lærte mig Jespersen at kende. Dengang kendte alle dannede mennesker Jespersens navn. – Som ung kom jeg sammen med en datter af en general. Generalen og generalinden havde studeret Jespersens *Börneshprog* fra 1923 nøje. Så hver gang den lille Michaela sagde noget påfaldende, så forældrene på hinanden og sagde i kor: »Jespersen!« Da jeg for nylig skulle låne et par bøger af ham på biblioteket, svarede den venlige bibliotekar: »Jespersen, ja, og hvad var fornavnet?«. Der gik noget i stykker i mig. Men selvfølgelig må det gå sådan. Og Jespersen er da stadig verdenskendt, men nu kun i fagkredse.

I skolen fik vi Jespersens begynderbog i engelsk i 1. mellem, den med »I can hop, I can run«, og vi *skulle* følge med i lydskriften. Vores lærer var en stor beundrer af Jespersen, han havde lige akkurat nået at høre ham på engelskstudiet. Min lærers udtale var tæt ved perfekt, og det lykkedes ham ved hjælp af Jespersens lydskrift at få os til at udtale engelsk langt bedre end almindeligt valbyengelsk. Fx har valbyengelsk (vistnok som det eneste i Europa) sammenfald af vokalerne i *lock* og *luck*: [ʌɔ]. Dét sammenfald var der ingen i klassen, der havde. Og dét var Jespersens skyld.

Senere i skolen læste jeg Jespersen for min fornøjelses skyld. Jeg syntes, han var strålende klar og lydhør og åndeligt fleksibel, men da jeg ingen anden videnskabelig tekst havde læst, kunne jeg ikke rigtig se grunden til hans verdensberømmelse. Det kom først – jeg husker tydeligt øjeblikket – da jeg på bagsædet af en bil dels læste om hans energetiske teori, dels om hans ideer om lydymbolik. Da måtte jeg overgive mig. I dag tror jeg kun delvis på energetikken: Jeg er fuldstændig sikker på, at dansk og engelsk

er blevet stadig lettere at lære gennem de sidste 1000 år (uanset definition af lethed) og i dag er langt lettere end fx russisk. Det er videnskabeligt godtgjort, at russiske børn er længere om at lære russisk (så at de taler og i særdeleshed bøjer det ligeså korrekt som deres forældre), end amerikanske børn er om at lære engelsk. Efter 10 år på Island behøver jeg ingen videnskabelig undersøgelse af det tilsvarende mht. danske og islandske børn: Det er helt velkendt på Island, at børn på fx 8 år ustandselig begår iørefaldende bøjningsfejl (som deres forældre ikke begår), hvad man ikke kan sige om danske børn på 8. Men jeg tror også, at sprog kan komme ind i en vanskeliggørende spiral. Det kunne man give eksempler på. Men beviset er meget simplere. Vi ved i dag, at mennesker har talt i mindst 150.000 år (såk. *tidlig homo sapiens*, Jensen 1996). Hvis Jespersens teori var *helt* rigtig, måtte alle sprog i dag vise bøjningssimpelhed som thai, der er uden bøjning. Men det gør de ikke. Men energetikken er utvivlsomt en faktor i sprogudvikling, man altid må regne med.

Og med hensyn til lydsymbolikken, så har Jespersen jo ikke opdaget det betydningsmalende, men ingen havde før 1897 ført tørt forstandsmæssigt bevis for dens så store omfang. Alligevel finder jeg det helt rimeligt, at Ferdinand de Saussure kalder tegnet arbitrært. Ikke fordi der er 100 gange så mange ord uden årsagsforbindelse mellem lyd og tyd, men fordi lydsymbolikken *aldrig* præcist betegner noget som helst. Et *mjaaouuu* i et eksotisk sprog kan meget vel betyde 'kat', men det kan også betyde 'Kongedatterens højhellige kat', eller være navnet på prinsessen selv, eller måske, som på dansk, blot være navnet på en kattelyd. Lydsymbolikken er aldrig nok, der skal lægges en arbitrær tradition oveni.

Siden den dag på bagsædet har Jespersen været min helt. Han har aldrig skuffet mig, og han er nem at være uenig med (i enkelte spørgsmål), fordi han er så klar. For mange herrens år siden kaldte Hans Basbøll offentligt Jørn Lund og mig jespersenianere. Jeg er derfor glad for at være blevet indbudt i denne kreds.

Men én ting er at være jespersenianer, noget andet at kunne sætte fingeren på de steder, hvor Jespersen varigt forbedrede sin tids fonetik. Dét kræver nøje kendskab til fx Sweet (Jespersens egen helt), Storm, Passy, Sievers, som jeg da har læst lidt af i tidens løb, men ikke med henblik på fonetikens historie. Derimod skulle det være en smal sag at vise en række konkrete iagttagelser om *dansk*, som Jespersen er den første, der fremdrager.

Til det brug slog jeg på må og få op i tidsskriftet *Dania* 1890, hvor han introducerer sin nye lydskrift, og i den store *Fonetik* (1897-1899). Jeg var indstillet på at læse resten af aftenen, men allerede efter bare 8 siders læsning, havde jeg samlet en buket på 11 kendsgerninger om dansk udtale, som ikke findes hos hans forgængere, som var:

Madsen 1538, Roskilde 1575, Judichær 1599, Ravn 1610, Gerner 1629, Syv 1631, Marsløv 1630, Koch 1634, Moth 1649, Schulz 1691, Høysgaard 1698, von Hauen 1709, Prahll 1724, Baden d.æ. 1735, Abrahamson 1744, Bærens 1761, Bøgh 1762, Dichman 1763, Dahl 1788, Høegh-Guldberg 1771, Baden d.y. 1771, Bloch 1772, Høst 1780, Molbech 1783, Rask 1787, Bredsdorff 1790, Dampe 1790, Madvig 1804, Sneedorff Birch 1805, Levin 1810, Mynster 1811, Allen 1811, Kinch 1817, Hommel 1818, Bruun 1821, Fausbøll 1821, Broberg 1822, Sv. Grundtvig 1824, Dyrland 1826, Lyngby 1829, Dahl 1830, Jessen 1833, Feilberg 1831, Thomsen 1842, Jerndorff 1842, Sweet 1845, Verner 1846, Mikkelsen 1845, Bennike 1849, Kock 1851.

Disse gode fagmænd har alle beskæftiget sig seriøst og professionelt med udtalen af det, de fleste kaldte *skriftsproget*, dvs. oplæsningsproget, eller med lydskrift i almindelighed. Jeg har udeladt enkelte mindre betydelige. Jespersen fremhæver selv som talentfulde Madsen, Høysgaard, Bredsdorff, Jessen, Verner og Thomsen – og så naturligvis helten Sweet, som han sætter højest af alle. På de sølle 8

sider nævner Jespersen imidlertid 11 lydforhold i dansk, som ingen af de herrer var klar over:

1) Udtalen ['*amm̥man*'] *amtmand*, ['*klamm̥mbå*'] *Klampenborg* med ustemt upustet *m* i ganske almindelig normal tydelig tale. (Dania I 42, forklaret SDU p. 1606).

2) Dansk *p*-lyd er ustemt med stemmebåndene vidt åbne (pustestilling); dansk *b*-lyd har derimod mindre glottis-åbning (Dania I 41). Det er mig en gåde, hvordan han uden instrumenter kunne nå frem til dette. Iagttagelsen er rigtig i en kontekst som *i 'bi* vs. *i 'pi*, men ikke generelt. Først i begyndelsen af 1980'erne nåede Jørgen Rischel og jeg frem til, at dansk *b* (og *d*, *g*) er undefineret mht. stemthed, og stedse »vælger« det bekvemmeste, hvad der i trykstærk forlyd er ustemthed (men med stemmebåndene kun en smule fjernet fra hinanden); i indlyd mellem vokaler er der oftest svag stemthed afhængigt af mundhulens størrelse (jo mindre mundhule jo hurtigere hæmning af stemmesvingningerne under lukket). Mellem ustemte lyde, fx *Husk silden!*, er *b*, *d*, *g* fuldt ustemt med fuldt åben glottis. Dette nåede vi frem til via ører og instrumentelle undersøgelser.

3-4) Jespersen iagttager som den første, at bornholmsk har [çw]- i sv-forbindelsen, fx ['çwå·ra] *svare*. Og at bornholmsk har stemt *b*, *d*, *g*. (Dania I 41, 42).

5) Jespersen iagttager, at det almindelige danske *w* i fx *havne* er en anden lyd end det jyske forlyds-*w* (Dania I 42) og dermed det normaldanske forlyds-*w* i franske og eng. fremmedord, *foie gras*, *Wales*. De to *w*'er kommuterer faktisk, men mit kommutationseksempel er så fjollet, at jeg holder det hemmeligt.

6) Jespersen opdager det labiodentale *m*, [ɱ] (Dania I 43), også kaldet overbids-*ɱ*. Jespersens hofeksempel er *kamfer*, men da vor

tids damer ikke længere holder sig på benene ved hjælp heraf, er ordet blevet så sjældent, at det ikke har denne reduktion. Men den er stadig almindelig i andre ord: *omfor'ladelse*, *komfirma'tion*, *hanj'vinder'aldrig*.

7) Siden Rasmus Rask havde det været et dogme, at dansk ingen diftonger havde. Rasks ræsonnement var, at eftersom en diftong var to vokaler ved siden af hinanden i én stavelse, og eftersom midterlydene i *Øie*, *Pause* osv. var konsonanter, så var der ingen diftonger, og så skulle man stave herefter: *Øje*, *Pause*. Jespersen afviser dette som det vås, det er (Dania I 42). Dansk *øje*, *pause* lever op til ethvert rimeligt krav til begrebet diftong, som jo ikke er to *vokaler* ved siden af hinanden, men to *vokoider* (= vokalagtige lyde uanset stavelser) ved siden af hinanden i én stavelse. Jespersen beundrede Rask, bl.a. for at have sat talesproget i højsædet, men selve Rasks fonetiske øre var ikke det store sus, og det kunne ikke måle sig med den samtidige fynbo J.H. Bredsdorffs, siger Jespersen. Tilsyneladende er der her ikke tale om en aflytningsfejl, men om en tankefejl (lyd og bogstav blandes sammen), men hvis Rask havde haft et godt øre for de sprog, der efter hans mening hævde diftonger, ville han have kunnet høre, at deres diftonger *havde* modsvarigheder i dansk.

8) Dansk kan faktisk have stemt d + ustemt d: [*ad'de*] *Er det dét?*. (Dania I 44).

9) Dansk forlyds-j udtales på grænsen af frikativ og vokoid, dvs. kun støjende i yderst distinkt version. Normalt er det en snæver vokoid, der meget let slappes til betydelig åbningsgrad, som i mange menneskers lidt åndsfraværende [*ʔa*]. (Dania I 49, Fon. 248).

10) Jespersen beskriver i Fon. 335 glimrende den ts-affrikationslydlov, han selv står midt i. Og det er yderst karakteristisk, at Jespersen ene af samtlige fonetikere hører adskillige lydlove omkring sig.

Gang på gang nævner han, at yngre er begyndt at sige sådan og sådan, eller at børn gør det (fx ved $\delta > j$). Overhovedet bemærker han i forbindelse med fonetisk litteratur, at det er påfaldende, at ordet *børn* er helt fraværende.

Jespersen levede i en tid, hvis mest brændende fonetiske problem var lydlovenes natur. Alle snakkede lydlov. Kun Jespersen bemærker dem i det levende sprog omkring sig! Man kan undre sig og ærgre sig over, at han aldrig systematisk iagttog og beskrev en igangværende lydlov. Fx bemeldte t-affrikering. Jørn Lund og jeg har ganske vist beskrevet den indgående i 1975 (Da.Rm. §47), men dels er de fleste optagelser med meddelere født før 1860 teknisk ringe, dels er der naturligvis et ukendt antal, der i tidens har fået mere affrikering. Og endelig kan der have været interessante mellemtilstande, som vi ikke har fået fat i. Lydloven er i København reelt forløbet ca. 1820-1921, efter hvilket sidste fødselsårstal alle har affrikering. Vi har haft al litteratur samt lydoptagelser 1913-1975 til rådighed. En grundig undersøgelse i 1897 kunne have givet mere præcise oplysninger end vores, omend naturligvis intet om lydlovens afslutning.

11) Jespersen havde et skarpt øre for de sociale korrelationer. (Jeg har, i parentes bemærket, hverken hos ham eller i ODS mødt epitetet *vulgært*, uden at det efter Jørn Lunds og mine undersøgelser var berettiget). Ganske vist var det betydelig nemmere at registrere korrelationerne, fordi de var langt større, end de er i dag. Dengang sagde få eller ingen direktører eller professorer *brangse, normal, to-i-let, sjafør*. Men alligevel. Jespersen havde også øre for, hvad der *ikke* var socialt korreleret. I Fon. 120-121 omtaler han det, nogle i dag kalder øjendialekt, altså former som *va'*, *mæ'*, *te'*, *ka'*, *ku'*, *sku'*. Han kalder det rammende for et *godtkøbsmiddel* at bruge dem til at karakterisere udannede, thi alle bruger dem jo, men de overrasker og virker vulgære, fordi de er uvante og ligesom fremhævede i skriften med luft omkring og apostrof.

Vil man da sige, at disse former, *ka, ska* osv., dog ikke er smukke i deklamation af høj poesi, i prækener og lignende, og altså ikke kan anses for korrekte, så tillader jeg mig at svare med en lignelse: Blir De indbudt til etatsråd N.N.s sølvbryllup, da er galladragt absolut det korrekte; men deraf følger dog ikke, at den samme sorte kjole og hvidt slips skulde være det korrekte i alle livets andre forhold, ved arbejdsbordet, som promenadedragt eller som badedragt! (Fon. 120f.)

På disse ganske få sider får man altså en mængde dels grundlæggende dels perifere iagttagelser af dansk, alle skarpe og interessante. Senere, i 1906, samlede Jespersen alt om dansk i bogen *Modersmålets fonetik*.

Hans store *Fonetik*, der straks blev oversat til tysk, er en mønstergyldig lærebog: Hver en sten bliver vendt. Undertitlen »En systematisk fremstilling« er yderst velanbragt. Alle kendte sider af videnskaben får deres plads:

1. *Alm. del*: Videnskabens navn. Dens betydning for andre discipliner, herunder pædagogik. Fonetikkens historie, herunder instrumentalfonetik (bl.a. en talemaskine!). Lyd og skrift, basalt og i div. sprog. Rigssprog og udtaleidealer (55 s!). Lydskrift. Bibliografi.

2. *Speciel del*: I. Taleorganerne hver for sig. II. Akustik. Lydene. III. Lydkombinatorik, herunder kvantitet, tempo, stavelse, tryk, tone. IV. De nationale lydsystemer. – Lydsymbolik under enkeltlydene. – Ansigtsudtryk under »læberne«. – Bogtrykkerkunstens betydning for stavning under »Lyd og skrift«. – Sindsstemnings og sindssygdoms indflydelse på udtalen under »Lydkombinatorik«. – Om hoste og bugpres under »Strubehodet« under »Taleorganerne«.

Overalt vejes alle termer på guldvægt (og visse fordanskede indføres), og overalt har Jespersen søgt fra alverdens sprog og dialekter at samle

lægmandsudtryk for (ud)talehandlinger såsom en skov af ord for ‘at tale med drøbel-r’ eller dialektord som *at knystre* om knirkestemme. – Og så er bogen så morsom, som sådan én overhovedet kan være, fyldt med perspektivrige anekdoter. En af de for mig bedste har Jespersen (Fon. p. 273) taget fra den svenske pioner Lundell (f. 1851). Lundell beskriver, hvorledes ganesejlet i forhold til de andre artikulatorer er ret trægt. Og han har lagt mærke til, at auktionsholdere i Uppsala simpelthen dropper besværet, når de skal stå og råbe en hel dag, med andre ord snøvler (åbent snøvl). Samme kneb bruger gadesælgerne på Moskvaskvarer, hvor de med gennemtrængende nasallyde prøver at overdøve hinanden. Dette bliver morsomt, når man indser, at det gik for sig på ganske samme måde i København: »Ti- bānāner- för e-n dāler-!«.

Almenfonetisk har Jespersen konkret (dvs. ikke blot ved sin klarhed, begrebsafklaring og hele åndfuldhed) bidraget i hvert fald med sin stavelsesteori. Jespersen har ikke *opdaget* sonoritetens grundlæggende betydning for faktisk stavelsesopfattelse – han henviser loyalt til Brücke, Trautmann og Vietor – men han behandler problemet om stavelsens definition så meget grundigere, med inddragelse af langt flere hidtil uomtalte relevante forhold, at man med fuld ret kan tale om Jespersens nye teori. Men den vil jeg ikke komme nærmere ind på.

Et enestående bidrag er hans antalfabetiske lydbetegnelsesmåde, som er ment som en formelagtig beskrivelse af enkeltlyde og enkeltord. Den er mere præcis og mere udtømmende for alverdens lyde end noget andet system. Den har ikke fået direkte efterfølgere, men faktisk dukkede en variant af den op i fonetikundervisningen i 1960’erne, når man skulle bibringes overblik over alle organstillinger under udtalen af et sammenhængende ord.

Jeg vil hellere nævne en indsats af Jespersen, som de færreste kender. I sine »Letzte Worte« 1933 (fra artikelsamlingen »Linguistica« p. 210ff.) fortæller Jespersen, at han er tilhænger af den ny pragerfonologi, og at han betragter sig som en foregangsmand. Han er let

irriteret på retningen, fordi Trubetzkoy ved flere lejligheder har slået ham i hartkorn med junggrammatikerne, som han jo allerede i sit allerførste arbejde om lydlove, 26 år gammel, distancerede sig fra. Han er også irriteret over, at samme Trubetzkoy ustandselig hakker på Hermann Paul, som Jespersen i selvsamme ungdomsværk trods sin dissens værdsatte højt. Specielt er han irriteret over, at Trubetzkoy reducerer hans »Nationale Lydsystemer« bagest i *Fonetik* til blot og bar fonetisk artikulationsbasis. – Jespersen regner sig som forgænger (hvad han for øvrigt fik papir på i form af et telegram fra Fonologimødet i Prag 1930), fordi han

1) i meget høj grad har brugt kommutationsprøven og modstillet ord, der kun skilles ved én lyd eller et enkelt træk.

2) skelner skarpt med hensyn til lydlængde mellem *indvortes* og *udvortes* bestemt længde. Og indvortes bestemt længde er det samme som »fonologisk længde«.

3) i sine opstillinger af de enkelte sprogs lydsystemer interesserer sig netop for *systemerne* rensat for ligegyldige småvariationer.

Og jeg fortsætter for egen regning:

4) Jespersen betoner gang på gang, at hvert enkelt sprog har et ganske begrænset antal *lyd* (som han siger), klart nok for at fastholde læserens forståelse for, at selvom den almene fonetik er en lyd jungle – og det enkelte sprog i alle dets afskygninger også er det – så er der altså et uhyre let overskuet lydsystem bag det hele i hver sprogvariant.

5) Jespersen skelner fra første færd mellem Danias fine lydskrift og en grov skolelydskrift. Der er intet i vejen for at se Jespersens skolelydskrift som Jespersens fonemskrift, dvs. den fonemskrift, der ville have hersket, hvis Jespersen havde haft større indflydelse på fonologiens udformning (eller ikke havde været så gammel i 1929!). Det grove og det fine har han taget fra Sweets »Broad Romic« og »Narrow Romic«, men i modsætning til Sweet skyldes forskellen ikke primært hensyn til læselighed (Sweets »Narrow« er rent sandpapir!), men derimod, at en lang række ikke-obligatoriske nuancer er fjernet fra den fine Dania.

Men hvad skal *jeg* nu gøre? Jespersen er min helt, men Jespersen billiger det værste i verden: fonologi. Denne metafysiske retning, der gør udtalens elementer til abstrakte *størrelser* (!) med en fysisk manifestation, ganske som Platon placerede alting i sin platoniske drømmeverden, hvoraf jordens ting og sager var en fattig kopi. Dette sker 2500 år efter Platon og 500 år efter, at man på alle andre områder opgav ideernes verden. Sandt at sige begyndte pragerne med at opfatte fonemet som et *psykofonem*, dvs. en slags mental ordre til taleorganerne, altså nok temmelig abstrakt, men dog om noget konkret (psykisk) eksisterende, men *det* er man holdt op med.

Min løsning bliver at skelne mellem den slemme fonologi og den harmløse. Jespersens fonem var ligesom Daniel Jones' utvivlsomt en konkret lydtype, nemlig (med Jones' ord) *a family of sounds*. Altså: affrikeret t og uaffrikeret t regnes for ét og samme fonem og er dermed en konkret fysisk lydtype, ganske som 'et vandløb' er konkret og overbegrebsligt for 'flod/å/bæk'. Jespersen lader kun den slags småforskelle uden (ham bekendte) kommutative konsekvenser slå sammen i skolelydskriften. Han roterer utvivlsomt i sin grav, når han hører, at visse danske fonologer regner [d] og [ð] som varianter af samme fonem.

Vi kan godt lige dvæle her ved denne oprindelig hjelmslevske analyse, som endnu i 60'erne af begge mine lærere, Poul Levin og Eli Fischer-Jørgensen, blev betragtet som lovlig kontraintuitiv. [d] og [ð] kommuterer jo til den store guldmedalje: *skete-skede, skudt-skud, fætre-fædre*. Men analysen udnytter, at der stort set ikke findes kommutationer med alle tre: *d, ð, t*, i samme kontekst. Det gør der nu alligevel: Vi har *d* foran *i* i typerne *vittig, melodisk*, *ð* i typen *modig* og *t* i typen *gotisk*. Her er man nødt til at operere med alle tre. Men man har givet sig den kattelerm at kunne forkaste den sidste som fremmedord. Og dét gør man. Jeg taler altså ikke 100% dansk, når jeg siger *gotisk*. Hvad taler jeg så? Gotisk?

Jespersen roterer også (hvis han ikke morer sig) over Poul Andersen og hans elever, der i fuldt alvor analyserer det jyske palataliserede [nj]

som /n/ + /d/, fx /'kand/ *kan*. Altså med /n/ + samme fonem som i *dum*. Her er vi kommet langt væk fra psykofonemet.

Endelig hører jeg hans homeriske latter, når de nævnte fonetikere siger, at analysen med ð-fonem i *skud* ikke er *forkert*, blot mindre elegant; sprogets *struktur* er ikke et faktum, men et spørgsmål om en valgfri *analyse*, der blot ikke må modsige sig selv. Det er altså forskeren, der subjektivt bestemmer, om ð er et fonem. Jespersen er ligesom jeg en God's-truth-lingvist, ikke en hocus-pocus-lingvist. Vi mener, at hvordan fonemet end defineres, må ð enten være et fonem, eller ikke et fonem. Tertium non datur.

Elmevænget 30
DK-2880 Bagsværd
labri@webspeed.dk

Litteratur

- Brink, Lars & Jørn Lund. 1975. *Dansk Rigsmål 1-2*. København: Gyldendal. (Da.Rm.)
- Brink, Lars et al. 1990: *Den Store Danske Udtaleordbog*. (SDU)
- Jensen, Peter K.A. 1996. *Menneskets oprindelse og udvikling*. Århus: Gyldendal.
- Jespersen, Otto 1890: *Danias lydskrift*. I: Dania I.
- Jespersen, Otto. 1897-1899. *Fonetik* (Fon.). København: Det Schuboeske Forlag.
- Jespersen, Otto. 1906. *Modersmålets Fonetik*. København: Det Schuboeske Forlag.
- Jespersen, Otto. 1923. *Börnesprog*. København: Gyldendal.
- Jespersen, Otto. 1933. *Linguistica: Selected Papers in English, French and German*. København: Levin & Munksgaard.

